

Radovi Instituta za povijest umjetnosti 35
Journal of the Institute of Art History, Zagreb

Katarina Horvat-Levaj – Margareta Turkalj Podmanicki

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb Umjetnička akademija, Osijek

**Župna crkva Bezgrešnog začeca Blažene Djevice Marije u Valpovu
– podrijetlo arhitektonskog tipa i kontekst**Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 15. 7. 2011. – Prihvaćen 15. 9. 2011.

UDK: 726.54(497.5 Valpovo)(091)

Sažetak

Župna crkva Bezgrešnog začeca Blažene Djevice Marije u Valpovu (1733.–1736.), izuzetna jednako po svojoj prostornoj organizaciji kao i po oblikovanju vanjšine, nastaje u posebnim okolnostima nakon oslobođenja Slavonije od Osmanlija. U okviru tadašnje habsburške politike, staro valpovačko vlastelinstvo sa srednjovjekovnim burgom biva darovnicom Karla VI. infeudirano barunu Petru Antunu Hilleprandu von Prandauu, koji inicira gradnju monumentalne župne crkve, naručivši projekt u Beču, kako to svjedoči bogata arhiva vlastelinstva, pohranjena u Državnom arhivu u Osijeku.

U skladu je s podrijetlom projekta i prostorna organizacija crkve. Riječ je o inovativnoj građevini monumentalnih dimenzija s dvotravejnim kupolasto svođenim brodom, užim križno svođenim i polukružno zaključenim svetištem i pročelnim zvonikom.

Tip dvotravejne dvoranske crkve ostvaren u Valpovu svojevrsna je inovacija Johanna Lucasa von Hildebrandta, inspirirana poznatom

milanskom crkvom San Fedele (1569.), koju taj veliki austrijski arhitekt realizira na nizu crkava građenih pod patronatom visokoga plemstva, počam od župne crkve u Židlochovicama u Moravskoj (1722.–1727.), s integriranim pročelnim zvonikom, do župnih crkava u Aspersdorfu (1730.), Stranzendorfu (1733.) i Großstelzendorfu (1735.–1737.). Navedeni arhitektonski tip preuzimaju i dalje razvijaju Hildebrandtovi suvremenici, a posebno njegov najizravniji sljedbenik, bečki arhitekt Franz Anton Pilgram. Upravo njegov projekt za župnu crkvu u Münchendorfu (1740.) pokazuje i u proporcijama i u obradi detalja veliku sličnost sa župnom crkvom u Valpovu.

Sve navedeno, dakako, ne začuđuje kada uzmemo u obzir bečko podrijetlo i dvorski status naručitelja i donatora župne crkve u Valpovu. Trebat će proći više od dva desetljeća da prostorna obilježja valpovačke župne crkve uđu u širu primjenu na tlu Slavonije, dok njezine dimenzije i monumentalnost ostaju, uz tek poneki izuzetak, na tom području nenadmašene.

Ključne riječi: Valpovo, Beč, visoki barok, tip crkve s dvotravejnim brodom, Johan Lucas von Hildebrandt, Franz Anton Pilgram

Župna crkva Bezgrešnog začeca Blažene Djevice Marije u Valpovu, podignuta tridesetih godina 18. stoljeća inicijativom valpovačkog feudalnog gospodara baruna Petra Antuna Hillepranda von Prandaua iz Beča,¹ visokokvalitetno je arhitektonsko ostvarenje, izuzetno jednako po svojoj prostornoj organizaciji kao i po oblikovanju vanjšine. Riječ je o inovativnoj dvoranskoj građevini monumentalnih dimenzija s dvotravejnim brodom, užim polukružno zaključenim svetištem i pročelnim zvonikom. No uz osebujnu dvotravejnu koncepciju broda, što, imajući korijene u talijanskoj manirističkoj arhitekturi, svoj *revival* doživljava upravo unutar onodobne austrijske visokobarokne arhitekture, crkva je izuzetna za ove prostore, kako slavonske tako i hrvatske uopće, po novom načinu oblikovanja traveja i novom tipu svodova,

a vjerojatno i po planiranoj novoj konstrukciji zvonika. Stoga se moramo složiti s riječima kanonskog vizitatora iz vremena neposredno nakon njezina dovršetka 1738. godine, da »crkva drži prvo mjesto u cijeloj Slavoniji i po građi i po unutarnjem uresu«.² Ali unatoč tome, njezina je »građa« u ranijoj stručnoj literaturi ostala neobrađena,³ a tek novije istraživanje »unutarnjeg uresa« navelo je autoricu Mirjanu Repanić-Braun da osim atribucije oltarnih pala poznatom austrijskom slikaru Antonu Herzogu, i samu valpovačku crkvu dovede u kontekst austrijske arhitekture, odnosno opusa jednog od najznačajnijih arhitekata tog vremena – Johanna Lucasa von Hildebrandta.⁴

Na pitanje je li zaista riječ o projektu tog velikog austrijskog arhitekta, i koje je značenje crkve u hrvatskom i srednjoeu-

Valpovo, pogled na naselje sa župnom crkvom (foto: M. Drmić)
Valpovo, view to the town with the parish church

ropskom kontekstu, što je možda i važnije, odgovor može dati analiza njezine građevne strukture, ali i istraživanje bogate arhivske građe o povijesti gradnje crkve, od koje je samo manji dio, vezan uz crkvene fondove, dosada objavljen,⁵ dok su podaci o crkvi unutar Spisa vlastelinstva Hilleprand-Prandau ostali sve do nedavno gotovo potpuno nepoznati.⁶

Obnovom gotičke dvorske kapele i renesansnog dvorca¹¹ s proćelnim tornjem dao je srednjovjekovnom burgu barokni pečat, a podizanjem nove velebne župne crkve u središtu naselja stvorio je zdanje čijoj su se raskoši, po riječima samoga baruna, dolazili u Valpovo diviti kanonici i kardinali.

Okolnosti i tijek gradnje

Gradnja župne crkve u Valpovu odigrala se u specifičnim okolnostima obnove Slavonije nakon stoljeća i pol osmanske okupacije. Poraz velikog vezira Sulejman-paše kod brda Haršanja na Mohačkom polju 1687. godine, nakon kojega je pobjednička habsburška vojska ušla u Osijek, donio je slobodu i Valpovu.⁷ U okviru tadašnje habsburške politike, staro valpovačko vlastelinstvo sa srednjovjekovnim burgom (obilježnim grbom Morovića)⁸ dopijeva najprije pod nadležnost Dvorske komore, a zatim 31. prosinca 1721. godine darovnicom Karla VI. biva infeudirano, zajedno s miholjačkim vlastelinstvom, već spomenutom barunu Hilleprandu von Prandauu, kao nagrada za njegov dugogodišnji rad u Dvorskoj komori.⁹ Činjenica da je barun, premda i dalje nastanjen u Beču, bio aktivno angažiran na uređenju i vođenju valpovačkog vlastelinstva, koje je redovito posjećivao na proljeće i u jesen svake godine (1722.–1767.),¹⁰ rezultirala je njegovom velikom brigom oko postojećih i novih građevina.

Valpovo, dvorac Petra Antuna Hillepranda von Prandaua u burgu (foto: M. Drmić)
Valpovo, Petar Antun Hilleprand von Prandau's manor in the castle

Valpovo, župna crkva Bezgrešnog začeća Bl. Dj. Marije (1733.–1736.), pogled prema svetištu (foto: M. Drmić)
 Valpovo, parish church of the Immaculate Conception of the Virgin Mary (1733–1736), view to the sanctuary

Ipak, do gradnje župne crkve nije došlo već u godini Hilleprandova ulaska u posjed (1722.), a niti pet godina kasnije (1727.), kako je to bilo navođeno u ranijoj literaturi.¹² Razmjerno bogati crkveni dokumenti, potekli iz triju izvora – pečuške i zagrebačke biskupije, koje su obje polagale pravo na Valpovo, kao i franjevačke provincije Bosne Srebrene, koja je, zadržavši kontinuitet katoličanstva za vrijeme osmanske okupacije, upravljala većinom slavonskih župa i tijekom 18. stoljeća – ne donose vijesti o gradnji nove crkve prije 1733. godine. Naime, dok prva kanonska vizitacija, objavljena 1729. godine za vrijeme pečuškog biskupa Nesselrodea, nije sačuvana, u vizitaciji kanonika Josipa Dumbovića, izvršenoj u ime zagrebačkog biskupa Jurja Branjuga 1730. godine, u Valpovu se spominje jedino drvena župna crkva sv. Ivana Krstitelja.¹³ Samo glavni oltar te jednostavne građevine bez zvonika, posvećen Začecu Bl. Dj. Marije, nagovještava titular buduće župne crkve. Prvi spomen »lijepo zidane nove crkve« posvećene najprije, kao i ranija crkva na čijem je mjestu sagrađena, sv. Ivanu Krstitelju, donosi tek franjevački popis župa iz 1733. godine.¹⁴ Precizniji početak gradnje i njezin kasniji slijed možemo, međutim, rekonstruirati iz dokumenta Hilleprandova vlastelinstva: pisama (1733.–1737.) koje

barun iz Beča izmjenjuje s nadinženjerom i mjernikom Sebastijanom Freudhoferom u Valpovu, zaduženim za obnovu burga i vođenje gradnje župne crkve, nadalje troškovnika gradnje (1733.–1736.) i posebnog troškovnika koji je na kraju zahvata sastavio sam barun (1738.), kao i izvještaja komisije (1733.) i provizora vlastelinstva Venceslava Anneisa (veljača 1733. – kolovoz 1735.).¹⁵

Tako iz barunovih pisama¹⁶ doznajemo da se projekt crkve dovršavao u Austriji početkom 1733. godine,¹⁷ dakle nakon što je završila obnova dvorske kapele,¹⁸ ali još u tijeku gradnje dvorca (kojem se upravo u to doba dograđivao treći kat).¹⁹ U iščekivanju planova barun je raspravljao s inženjerom Freudhoferom²⁰ o pročelju crkve, sakristiji i položaju vrata prema budućem župnom stanu,²¹ da bi 7. veljače iz Beča po osječkom prijevozniku poslao u Valpovo projekt²² (inženjer Freudhofer navodi da je dobio nacрте crkve i presjek zvonika i pročelja). Glavnina građevnih radova izvedena je do kraja godine,²³ nakon čega je crkvu pregledala komisija.²⁴ Tijekom 1734. godine radovi su bili usmjereni na dovršavanje broda,²⁵ a iduće godine dokumenti bilježe popločavanje poda opekom te na jesen završetak zidarskih i tesarskih radova, uključivo i pokrivanje crkve crijepom²⁶ (u listopadu barun analizira

Pogled na dvotravejni brod i pjevalište (foto: M. Drmić)

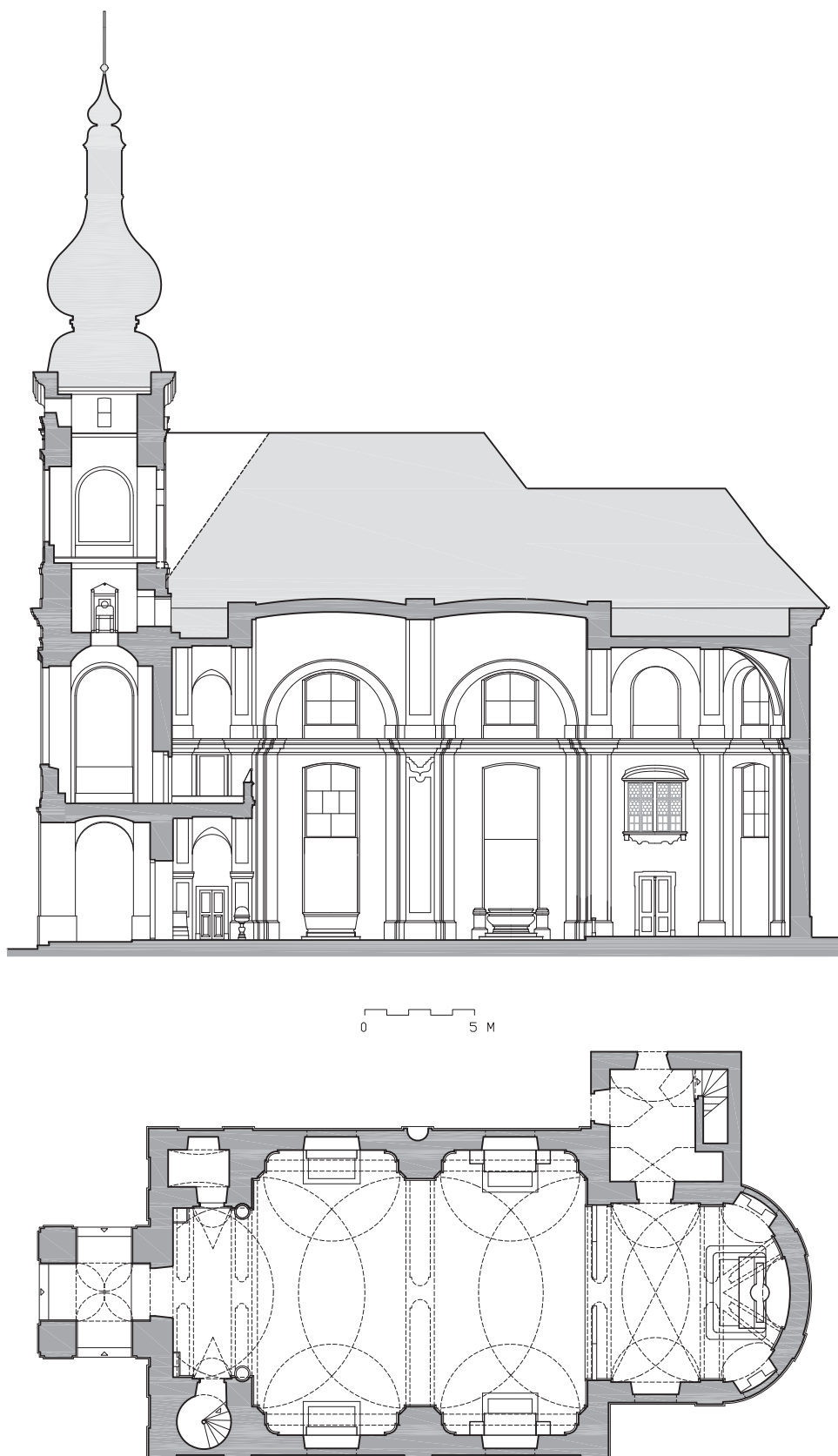
View to the double-bay nave and the choir

izvedene radove i troškove).²⁷ Potom je na red došlo dovršavanje zvonika i oblikovanje krova, čiji je projekt, čini se, dorađivan naknadno. Naime, početkom 1736. godine barun u više navrata piše da crkva još nije potpuno gotova i da iščekuje dodatni »model« (koji se po svemu sudeći odnosio na zvonik i dio krova uz njega),²⁸ da bi ga konačno, pošto ga je dobio preko baruna Pfeffershofena,²⁹ odobrio u travnju iste godine.³⁰ U tijeku gradnje Hilleprand je sa spomenutim Pfeffershofenom i sam došao u Valpovo (9.–23. svibnja 1736.), kojom prilikom raspravlja s franjevcima o gradnji župnog stana.³¹ Po povratku u Beč organizira transport bakrenog lima za lukovicu zvonika te traži da prostor ispred crkve ostane slobodan, odnosno da se ne grade nove kuće na tom mjestu »jer je tako i u drugim gradovima«.³² Iduće, 1737. godine pristupilo se unutrašnjem opremanju crkve (u Valpovo je iz Beča poslan glavni oltar u sedam sanduka), nakon čega je crkva posvećena. Na kraju, 1738. godine barun je u pisanom obliku rezimirao cjelokupne troškove na gradnji crkve,³³ spomenuvši i isplatu »direktno iz bečke blagajne« gospodinu Pocku za plan crkve,³⁴ barunu Koenigsbrunnu iz Graza za lim lukovice te gospodinu Paumannu za prijevoz lima iz Graza u Valpovo.³⁵ Iste godine crkva je, sada s novim titularom Začeca Bl. Dj. Marije, opisana u kanonskoj vizita-

ciji³⁶ pečuske biskupije. Uz već spomenuto isticanje »prvog mjesta u Slavoniji«, vizitator naglašava da je crkva iz temelja podignuta sredstvima baruna Hillepranda³⁷ »prema talijanskom obliku«. Navedenu se formulaciju ne smije, dakako, shvatiti doslovno, kao podrijetlo projekta, nego u stilskom smislu kao ostvarenje suvremenoga baroka, u ovom slučaju, kako su izvori pokazali, baroka bečke provenijencije.

Urbanistički smještaj i prostorna organizacija crkve

Po svojim tlocrtnim i visinskim dimenzijama impozantna, u opeci zidana »bečka« župna crkva sred Valpova značila je ponajprije snažan urbanistički akcent u naselju kojim je dotada dominirao jedino srednjovjekovni burg. Podignuta na glavnom uličnom trgu u podnožju barokiziranoga burga, tako da je zapadnim ulaznim pročeljem okrenuta trgu i burgu, ostalim je stranama ostala slobodna unutar većega ozelenjenog prostora u gradskoj inzuli.³⁸ Sa sjeverne bočne strane crkve smještena je jednokatna župna kurija, postavljena svojom dužom fasadom u liniji ulaznog pročelja crkve, formirajući reprezentativnu frontu trga.

Valpovo, župna crkva Bezgrešnog začeća Bl. Dj. Marije, tlocrt i uzdužni presjek s rekonstrukcijom nagiba krovništva broda uza zvonik (grafička obrada: Ivana Haničar Buljan, Marijana Vojtić)

Valpovo, parish church of the Immaculate Conception of the Virgin Mary, ground plan and the longitudinal cross-section with a reconstruction of the sloping roof next to the belfry

Travej kupolastog svoda u brodu (foto: M. Drmić)
Bay covered by the domical vault in the nave

Prostorna organizacija crkve, sastavljena od polukružno zaključenog svetišta, pravokutnog broda i ulaznog prostora s pjevalištem, odlikuje se rafiniranim skladom svih jedinica s izražajnim naglaskom na brodu. Naime, ne samo da je brod širi i viši od međusobno širinom i visinom izjednačenih plitkoga ulaznog prostora³⁹ i dubljega svetišta, nego je i plastičnije oblikovan. Dok su u svetištu i ulaznom prostoru izvedeni tradicionalni svodovi – travej križnog svoda i radijalne susvodnice u svetištu te dva superponirana bačvasta svoda sa susvodnicama ispod i iznad pjevališta – dvotravejni brod nadstvođen je za ove prostore inovativnim kupolastim češkim kapama. Istodobno, nasuprot račlambi zidova svetišta i ulaznog prostora pilastrima, u brodu se javlja druga oblikovno-konstruktivna novost – istaknuti zidni stupci skošenih uglova i konkavnih bočnih strana, zaključenih također konkavno profiliranim lukovima uza zidove. Oblikovno jedinstvo prostora postignuto je postavom pilastara i na čeonu stranu zidnih stupaca te izvedbom profiliranog vijenca s obratima poviše stupaca i pilastara što kontinuirano

Pročelni zvonik (foto: M. Drmić)
Facade belfry

Zidni stupac u brodu (foto: M. Drmić)
Pilaster in the nave wall

obuhvaća cjelokupni interijer. Na pilastre se nadovezuju polukružne pojasnice koje, omeđujući traveje, ujedno oblikuju trijumfalni luk na jednoj strani te adekvatni luk pjevališta na drugoj strani, a segmenti pojasnica naglašavaju i bridove susvodnica u zaključku svetišta. Pilastri i pojasnice naglašeni su dekoracijama i ukladama izvedenima u žbuci.⁴⁰

Visoki prostor crkve intenzivno je osvijetljen segmentno zaključenim prozorima probijenima na oba bočna zida broda i svetišta u dvije razine: velikima između stupaca i pilastara te manjim prozorima iznad vijenca (od kojih oni u svetištu imaju polukružne nadvoje).⁴¹ Ispred pročelnog ulaza

Valpovo, župna crkva Bezgrešnog začeća Bl. Dj. Marije, pogled na svetište i bočnu fasadu (foto: M. Drmić)
Valpovo, parish church of the Immaculate Conception of the Virgin Mary, view to the sanctuary and the side façade

diže se zvonik s kupolasto svođenim prizemljem i katom, povezanim s pjevalištem. Sa sjeverne bočne strane svetišta smještena je bačvasto svođena sakristija (vratima povezana sa svetištem i s vanjskim prostorom) nad kojom je oratorij, rastvoren prema svetištu dvojnim prozorom-emporom sa segmentnim zabatom.

Elegantna monumentalnost karakterizira i vanjštinu crkve. Volumnu kompoziciju čine svetište (s priključenom niskom sakristijom) i korpus broda (u koji je inkorporiran ulazni prostor), jednako visokih zidova, ali različito visokih krovova, te zvonik sred pročelja zaključen lukovicom s lanternom. Troetažni zvonik razmjerno je nizak u odnosu na crkvu: sljeme trostrešnoga krova broda nalazi se gotovo na visini završnog vijenca zvonika, no ranije je odnos dvaju volumnih tijela bio skladniji, jer je brod bio natkriven četverostrešnim krovom koji je ostavljao gornju etažu zvonika slobodnom.

Sve fasade crkve raščlanjene su lezenama i kontinuiranim završnim vijencem te rastvorene prozorima blago istaknutih okvira u žbuci. Raspored lezena na bočnim stranama broda i svetišta izražava unutrašnju podjelu na ulazni prostor i traveje, dok na pročelju lezene raščlanjuju bočna polja sa svake strane zvonika. Jači plastički naglasak dan je samom zvoniku, koji svojom postavom zadire u prostor trga tako

da mu je u prizemlju oblikovan trijem. Ostale dvije etaže zvonika, odijeljene profiliranim vijencem (što kontinuirano završni vijenac crkve), raščlanjene su ugaonim toskanskim pilastrima i rastvorene velikim lučnim otvorima bogato obrađenih okvira zaključenih profiliranim segmentnim nadvojima. Na prvom katu izveden je prozor samo na pročelnoj strani zvonika, dok su na bočnim stranama prozori slijepi. Na drugom katu – loži za zvona – prozori su se izvorno nalazili na sve četiri strane, no prilikom promjene krovništva otvor na začelnoj strani je zazidan.⁴²

Tako koncipirana crkva rezultat je realizacije projekta iz 1733. godine, a, po svemu sudeći, njezini glavni prostori – brod i svetište – nisu bili u kasnijim fazama znatnije mijenjani,⁴³ unatoč tome što je građevina morala biti obnavljana nakon čak dvaju potresa u 18. stoljeću (četdesetih godina i ponovo 1778. godine).⁴⁴ Obnove su uz konstruktivna učvršćenja i žbukanje obuhvatile ponajprije izmjene materijala popločenja i pokrova krova, kako to svjedoče kanonske vizitacije,⁴⁵ a kasnije je u 19. stoljeću zamijenjena lukovica zvonika šiljastom kapom,⁴⁶ da bi potom bio izmijenjen i nagib krovništva uza zvonik.⁴⁷ Štoviše, odnos pročelnog zvonika i tijela crkve upućuje da je moglo doći do većih promjena i u samom projektu zvonika. Naime, bez obzira na vidljivo bolju situaciju

prije promjene krovišta, zvonik nije usklađen ni s monumentalnim volumnim tijelom crkve niti s raščlambom njezina pročelja.⁴⁸ Oblikovanje pak nadsvođenog ulaznog prostora s pjevalištem otvara mogućnost konstrukciji tzv. baroknog zvonika iza pročelja, tj. zvonika nošenog na jednoj strani pročeljem crkve, a na drugoj lukom iznad pjevališta.⁴⁹ Da li je takav zvonik bio i izveden, ili se od konstruktivno zahtjevnijeg integriranog zvonika odustalo još u tijeku gradnje,⁵⁰ kako bi se ostvario jači plastički naglasak na crkvi,⁵¹ ostaje zasada otvoreno. No u svakom slučaju nekoliko evidentiranih obnova zvonika, a napose ona iz 1827. godine, kada je obnovljen »iz temelja«,⁵² otvara mogućnost zaključku da je današnji izgled zvonika rezultat naknadnih intervencija.

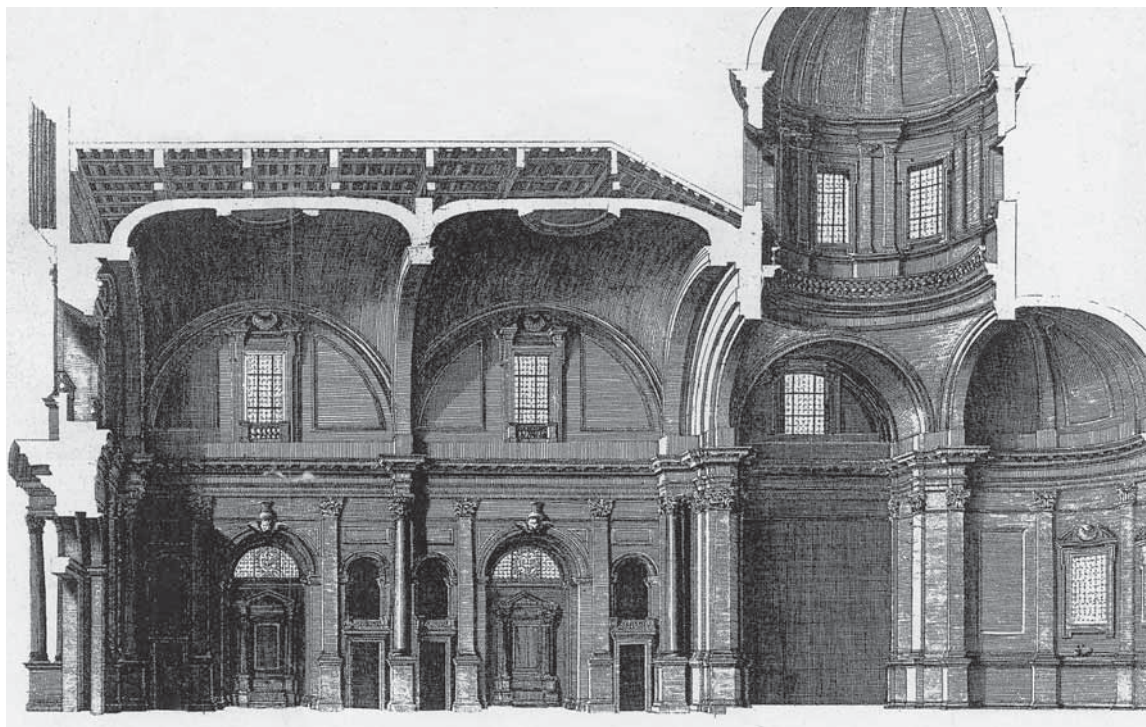
Navedene pretpostavke potvrđuje i analiza volumno-prostorne organizacije valpovačke crkve u širem srednjoeuropskom kontekstu, kamo građevina po podrijetlu svog projekta i pripada.

Arhitektonski tip crkve u srednjoeuropskom kontekstu

Tip jednobrodne crkve s dvotravejnim brodom, ostvaren u Valpovu, svojevrstna je invencija Johanna Lucasa von Hildebrandta (1663.–1745.), koju je taj veliki austrijski arhitekt razradio na grupi crkava podizanih tijekom trećeg i četvrtog desetljeća 18. stoljeća u Donjoj Austriji i Češkoj na posjedima svojih mecena iz redova visokog plemstva Habsburške Monarhije.⁵³ Već u prvoj od njih – župnoj crkvi u Židlochovicama (Seelowitz) u Moravskoj (1722.–1727.)⁵⁴ – osnovna

obilježja tipa jasno su artikulirana. Brod je raščlanjen na dva kvadratična traveja kupolastih svodova omeđena masivnim zidnim stupcima, a uže polukružno zaključeno svetište nadvisuje bačvasti svod s parom susvodnica i kalota sa zrakasto raspoređenim susvodnicama nad zaključkom. Razliku u svodovima prati i razlika u raščlambi zidova – dok su nad zidnim stupcima u brodu oblikovani odlomci gređa, nad pilastrima u svetištu gređe kontinuiraju – no za daljnji razvoj arhitektonskog tipa od posebne je važnosti skošenje bočnih strana stupaca, čime je naglašena centralizacija kupolastih traveja. U elegantnim prostornim proporcijama i oblikovanju bogate arhitektonske plastike prepoznajemo Hildebrandtovo autorstvo, potvrđeno arhivskim izvorom.⁵⁵ U tom pogledu karakteristično je i rješenje pročelnog zvonika i pjevališta. Razmjerno niski zvonik, čija je pročelna strana ujedno i pročelje crkve, oblikovno je objedinjen s volumnim tijelom crkve pomoću konkavnih bočnih strana, a s unutrašnje strane zvonik podupiru stupovi i lukovi pjevališta, oblikujući tzv. *Palladijev motiv*. Dok je spomenuti inovativni način integriranja zvonika i pročelja jedna od važnih zrelobaroknih tema kojoj je temelje udario upravo Hildebrandt (počam od župne crkve u Pottendorfu),⁵⁶ palladijevski motiv na pjevalištu izravno upućuje na regiju u kojoj je arhitekt mogao naći inspiraciju i za sam tip crkve s dvotravejnim brodom, a to je sjeverna Italija.

Prototip za dvotravejni kupolasto svodeni brod javlja se, naime, u znamenitoj isusovačkoj crkvi San Fedele u Milanu, sagrađenoj pod pokroviteljstvom samoga Karla Boromejskog, a po projektu Pellegrina Tibaldia (1569.).⁵⁷ Činjenica da je milanska isusovačka crkva, što se gradila preko stotinu

Milano, isusovačka crkva San Fedele (1569.), presjek s aksonometrijskim prikazom iz traktata A. Pozza (Andrea Pozzo, ur. Vittorio De Feo, Valentino Martinelli, Milano, 1996.)

Milan, Jesuit church of San Fedele (1569), a cross-section with axonometric projection from a treatise by A. Pozzo

Stranzendorf, župna crkva, pogled na dvotravejni brod (foto: P. Mofardin)
Stranzendorf, parish church, view to the double-bay nave

Stranzendorf, župna crkva sv. Petra i Pavla (1733.), pogled na svetište i bočnu fasadu (foto: P. Mofardin)

Stranzendorf, parish church of St Peter and Paul (1733), view to the sanctuary and the side façade

Stranzendorf, župna crkva, pročelje s inkorporiranim zvonikom (foto: P. Mofardin)

Stranzendorf, parish church, front façade with an incorporated belfry

godina, uvrštena u mnoge traktate, pa čak i u onaj Andree Pozza (1693.),⁵⁸ pridonijela je njezinoj popularnosti, ne samo u sjevernoj Italiji, nego i na srednjoeuropskom području, gdje taj tip tijekom 17. stoljeća šire lombardski graditelji.⁵⁹ Ne ulazeći ovom prilikom u analizu ranobaroknih srednjoeuropskih dvotravejnih rješenja (tzv. *spazio binato*), valja napomenuti da se ovdje najprije primjenjuju za to područje i vrijeme uobičajeni bačvasti i križni svodovi.⁶⁰ Do reinterpretacije milanskog prototipa uporabom kupolastih svodova dolazi u srednjoj Europi tek u doba visokog baroka, a arhitekt koji je u tom pogledu odigrao ključnu ulogu upravo je Johann Lucas von Hildebrandt. Premda su kupolaste češke kape⁶¹ u srednjoeuropsku sakralnu arhitekturu uvedene nešto prije,⁶² nije isključeno da je Hildebrandt, s obzirom na svoje denoveško podrijetlo, dvotravejno rješenje broda s kupolastim svodovima upoznao izravno, na njegovim izvorima, gdje je i započeo svoju karijeru, prateći kao inženjer princa Eugena Savoyskog na vojnoj kampanji u Piemontu (1695.–1696.) i gdje je, uostalom, na temeljima sjevernoitalijanske manirističke arhitekture formirao svoj osebujni dekorativni repertoar.⁶³

Großstelzendorf, župna crkva sv. Andrije (1735.–1737.), pogled na dvotravejni brod i svetište (foto: P. Mofardin)

Großstelzendorf, parish church of St Andrew (1735–1737), view to the double-bay nave and the sanctuary

Großstelzendorf, župna crkva, detalj zidnog stupca u brodu (foto: P. Mofardin)

Großstelzendorf, parish church, detail of the pilaster in the nave wall

Stranzendorf, župna crkva, detalj zidnog stupca u brodu (foto: P. Mofardin)

Stranzendorf, parish church, detail of the pilaster in the nave wall

Da prva Hildebrandtova crkva s dvotravejnim brodom nije bila samo eksperiment, pokazat će daljnja razrada tog rješenja na nekoliko crkava, počam sa župnom crkvom u Jiříkovu (Georgswalde) u sjevernoj Češkoj građenom pod patronatom grofova Harrach (1724.–1727.),⁶⁴ do župnih crkava u Aspersdorfu (1730.),⁶⁵ Stranzendorfu (1733.)⁶⁶ i

Großstelzendorfu (1735.–1737.),⁶⁷ podignutih sjeverno od Beča, na donjoaustrijskim posjedima jednog od Hildebrandtovih glavnih mecena (nakon Eugena Savoyskog) – grofa Schönborna. U svima njima, uz varijacije u primjeni redova, oblikovanju gređa i izboru svodova u svetištu,⁶⁸ u brodu se javlja karakteristična primjena dvaju kupolastih svodo-

St. Pölten, nekadašnja karmelićanska crkva sv. Trojstva (1757.–1768.), pogled na dvotravejni brod (foto: P. Mofardin)

St. Pölten, former Carmelite church of St. Trinity (1757.–1768.), view of the double-bay nave

va, nošenih masivnim trapezoidnim zidnim stupcima. No, kolikogod oblikovanje stupaca bilo plastično, u njihovu se presjeku koriste isključivo bočna skošenja (bez konkavnih udubljenja primijenjenih u Valpovu). Što se pak tiče oblikovanja vanjština, raščlanjenih karakterističnim lezanama na bočnim stranama i pilastrima na pročelju, iako se javljaju i tradicionalnije pozicije zvonika, uglavnom uvjetovane zadržavanjem starijih struktura,⁶⁹ kada je riječ o novogradnjama od temelja, kao na župnoj crkvi u Stranzendorfu, Hildebrandt ostvaruje efektanu integraciju pročelnog zvonika i tijela crkve, oblikujući tzv. *zvonik iza pročelja*.

Navedeno spretno tipološko rješenje, što postaje svojevrsni zaštitni znak izvangradskih (»seoskih«) crkava na plemićkim posjedima – *Dorfkirchen* – preuzeli su ubrzo i drugi arhitekti, neznani Hildebrandtovi sljedbenici,⁷⁰ ali i afirmirane ličnosti austrijskog visokog i kasnog baroka. Najranije srodne primjere nalazimo, kako je za očekivati, u Donjoj Austriji, gdje se dvotravejni tip ubrzo širi na hodočasničku arhitekturu – crkva Marije Pomoćnice u Göstritzu južno od Beča (1727.–1738.),⁷¹ ali i na graditeljske pothvate zahtjevnog isusovačkog reda – crkva sv. Leopolda u Bečkom Novom Mjestu (1737.–1743.).⁷² Spomenute dvije crkve, kojima projektanti nisu poznati, ujedno su značajne jer istodobno s djelovanjem Hildebrandta u regiji prihvaćaju jednu značajnu inovaciju (nazočnu i u Valpovu), a to je konkavni tretman zidnih stupaca, odnosno eliptoidno oblikovanje centraliziranih kupolastih traveja,⁷³ što će svoj puni razvoj doživjeti na širem srednjoeuropskom području tek u idućim desetljećima kasnobaroknog stilskog razdoblja.⁷⁴

Sve navedene arhitektonske elemente preuzima i dalje razvija najizravniji Hildebrandtov sljedbenik, bečki arhitekt Franz Anton Pilgram (1699.–1761.), s prestižnom karijerom ostvarenom u brojnim gradnjama diljem Monarhije, od kojih se najveći dio, uz Donju Austriju, nalazi u Mađarskoj i Slovačkoj.⁷⁵ Upravo njegov projekt za župnu crkvu dvotravejnog broda u donjoaustrijskom Münchendorfu (1740.)⁷⁶ pokazuje i u proporcijama i u obradi detalja

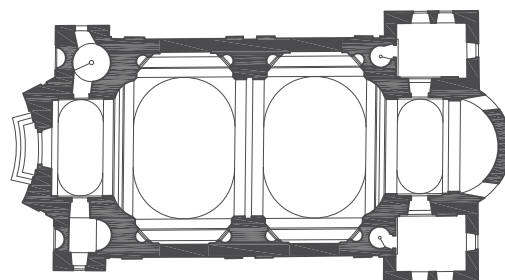
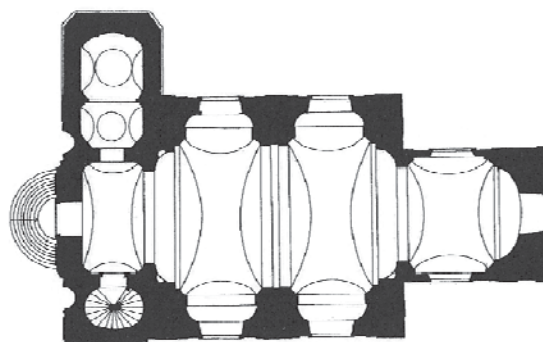
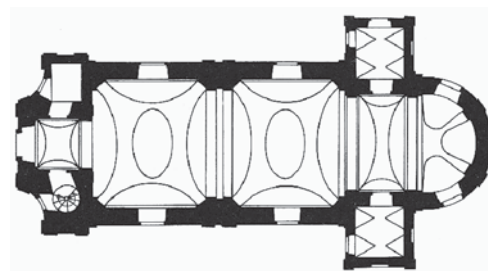
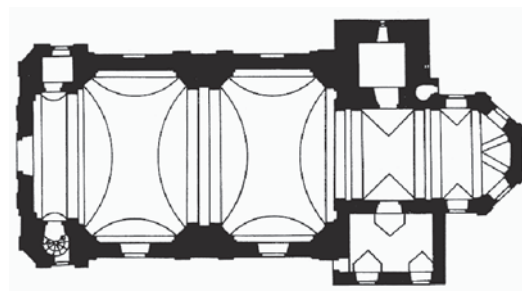

Tata, župna crkva (1751.), dvotravejni brod (foto: P. Mofardin)
Tata, parish church (1751), double-bay nave

Wiener Neustadt, nekadašnja isusovačka crkva sv. Leopolda (1737.–1743.), pročelje s inkorporiranim zvonikom (foto: P. Mofardin)

Wiener Neustadt, former Jesuit church of St Leopold (1737–1743), front façade with an incorporated belfry

0 10

veliku sličnost sa župnom crkvom u Valpovu, a indikativno je da je i ovdje, kao i u karakterističnih Hildebrandtovih crkava, oblikovan zvonik inkorporiran u pročelje. U pogledu podudarnosti s valpovačkom crkvom posebno je relevantno uvođenje konkavnih udubljenja zidova (doduše samo uz svetište i pjevalište), no to je element koji će Pilgram do kraja razviti tek nešto poslije na zidnim stupcima dvotravejnog broda župne crkve u Tati u Mađarskoj (1751.).⁷⁷

Iz svega prethodno spomenutoga možemo zaključiti da je u Valpovu primijenjen za to doba atraktivan i moderan tip crkve, kreiran od vodećeg austrijskog arhitekta tog vremena i građen na vlastelinstvima najvišega austrijskog plemstva. U tom kontekstu izbor baruna Petra Antuna Hillepranda von Prandaua jest opravdan i logičan. Štoviše, ako uzmemo u obzir ne samo veliku brigu baruna oko projektiranja i podizanja crkve, nego i njegovu angažiranost u upravljanju valpovačkim vlastelinstvom, ne bi bilo iznenađujuće da se za projekt obratio i samom Hildebrandtu, premda izvori o tome šute (gospodin Pock isplaćen za nacрте teško bi mogao biti projektant, s obzirom na sumu od svega 10 forinti).⁷⁸ Međutim, iako se crkva tlocrtnom organizacijom, izborom svodova i oblikovanjem vanjštine (uz uvjet postojanja izvornog projekta s inkorporiranim zvonikom)

Karakteristični primjeri crkava dvotravejnih brodova u Austriji, tabla tlocrta: Aspersdorf, Stranzendorf, Wiener Neustadt, Münchendorf (grafička obrada: Marijana Vojtić)

Typical examples of churches with double-bay naves in Austria, plate with the ground plans of churches in Aspersdorf, Stranzendorf, Wiener Neustadt, Münchendorf

poklapa s Hildebrandtovim dvotravejnim crkvama, razlike u unutrašnjoj raščlambi i dekorativnim detaljima otvaraju mogućnost i drukčijim atribucijama. Naime, ne samo da u cijelosti nedostaje složeni dekorativni repertoar specifičan za

tog arhitekta, nego su, za razliku od njegovih karakterističnih trapezoidnih stupaca, u brodu valpovačke crkve primijenjeni stupci konkavnih bočnih strana što se produžuju u jednako profilirane lukove.⁷⁹ Kao što smo vidjeli, taj tipično kasno-barokni oblikovni element, koji će postati neizostavni dio velikog broja srednjoeuropskih crkava iz sredine 18. stoljeća, upotrebljavaju na području Donje Austrije u dvotravejnim crkvama već tridesetih godina Hildebrandtovi suvremenici, a nešto kasnije i njegov glavni sljedbenik, arhitekt Pilgram, te bi u tom krugu najvjerojatnije trebalo tražiti i projektanta valpovačke župne crkve.

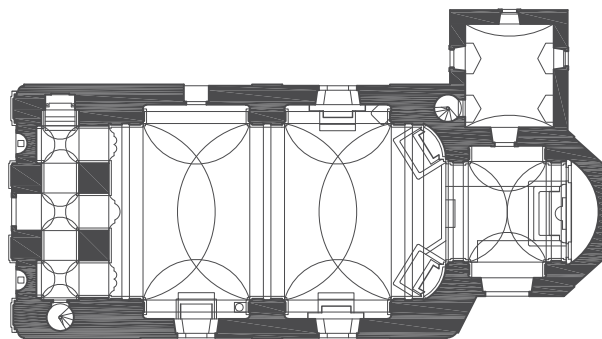
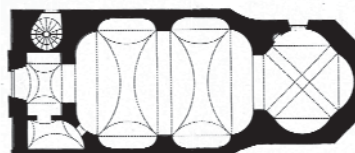
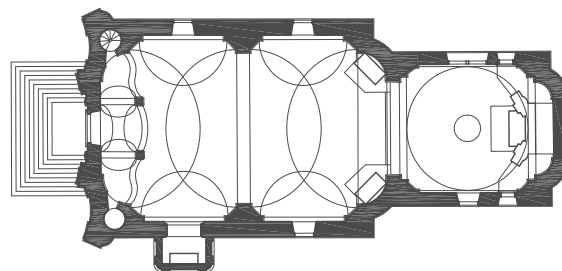
No bez obzira na još otvorena pitanja oko autorstva projekta župne crkve u Valpovu, njezino prostorno rješenje bilo je u kontekstu hrvatske barokne arhitekture tridesetih godina 18. stoljeća višestruko inovativno.

Značenje crkve za hrvatsku baroknu arhitekturu

Revalorizacijom župne crkve u Valpovu, odnosno dovode-njem ove izuzetne, a dosada zanemarene građevine u kon-tekst sakralne barokne arhitekture na tlu Hrvatske neminov-no je korigiranje nekih dosada ustaljenih postavki. Naime, ne samo da je crkva, kao realizacija bečkoga visokog baroka, značajna u okviru barokne arhitekture Slavonije, nego svo-jim temeljnim arhitektonskim elementima – dvotravejnim brodom s centraliziranim kupolastim travejima – prethodi istovjetnim rješenjima u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Naime, gradnja prve crkve tog tipa – kapele sv. Franje Ksaverskog na isusovačkom posjedu u Zagrebu (1748.–1752.) – počinje tek petnaest godina nakon dovršetka projekta župne crkve u Valpovu. No osim u navedenim podudarnostima u vrsti svodova, odnosno prostornom rješenju broda, nekih većih srodnosti između spomenute građevine i crkve u Valpovu nema, budući da je ovdje riječ o primarno štajerskim utje-cajima.

Jednako tako izoliranom ostaje valpovačka crkva neko vrijeme i na slavonskom teritoriju, gdje u okolnim crkvama njezin zahtjevni model nije mogao biti slijeđen, izuzev po-jedinih elemenata.⁸⁰ Međutim, ubrzo će zahvaljujući novim poticajima iz same središnjice Habsburške Monarhije tip crkve s kupolasto svodnim dvotravejnim brodom postati jedno od najčešćih rješenja u kasnobaroknoj sakralnoj arhi-tekturi Slavonije. Takav trend, u okviru tipično kasnobarokne centralizacije longitudinalnih crkava kupolastim travejima (različitog broja i proporcija), rezultat je s jedne strane pri-hvaćanja dvotravejnog tipa sredinom 18. stoljeća u širokom krugu arhitekata i graditelja, a s druge strane propagiranja tog praktičnog rješenja od dvorskog građevinskog ureda u Beču, koji potkraj 18. stoljeća nastoji unificirati sakralnu arhitekturu u cijeloj Monarhiji.⁸¹

U kontekstu novog vala kasnobaroknih crkava s dvotravej-nim brodom, koji je od sredine 18. stoljeća zahvatio cijelu Slavoniju, prva od njih – kapela sv. Terezije (1756.–1763.) u Novoj Gradiški, vojnom gradu nastalom inicijativom genera-la Filipa Becka, i sama je djelo austrijskog projektanta.⁸² No u skladu s vremenom nastanka, ovdje je potencirano eliptoidno

0 10

Karakteristični primjeri crkava dvotravejnih brodova u Hrvatskoj, tabla tlocrta: Zagreb (Ksaver), Nova Gradiška, Vinkovci (grafička obrada: Marijana Vojtić)

Typical examples of churches with double-bay naves in Croatia, plate with the ground plans of churches in Zagreb (Ksaver), Nova Gradiška, Vinkovci

oblikovanje traveja u brodu ne samo povećanjem dubine konkavnih bočnih strana, nego i uvođenjem konkavnog elementa na spoju broda i svetišta, tzv. svodnog slavoluka te njegova pandana iznad pjevališta,⁸³ kao i oblikovanjem triju konhi u svetištu, a sastavni dio takve koncepcije čini zvonik *iza pročelja*. Uz brojne realizacije tipskih dvotravej-nih rješenja u krajiškim naseljima,⁸⁴ nove kasnobarokne interpretacije tog modela donose visokokvalitetne sakralne građevine nastale zaslugom istaknutih donatora – plemića i biskupa – kako to svjedoče ponajprije župna crkva Uznesenja Bl. Dj. Marije u Pakracu (1761.–1763.), izvedena pod patro-natom grofova Jankovića i zagrebačkoga Franje Thauzyja

Zagreb, crkva sv. Franje Ksaverskog (1748.–1752.), pogled na dvotravejni brod i svetište (foto: P. Mofardin)

Zagreb, church of St Francis Xavier (1748–1752), view to the double-bay nave and the sanctuary

Nova Gradiška, crkva sv. Terezije (1756.–1763.), traveji u brodu (foto: M. Drmić)

Nova Gradiška, church of St Theresa (1756–1763), bays in the nave

Bilje, župna crkva Bl. Dj. Marije (1775.), pogled na dvotravejni brod i pjevalište (foto: M. Drmić)

Bilje, parish church of Blessed Virgin Mary (1775), view to the double-bay nave and the choir

te crkva sv. Jurja u Požeškom Kaptolu, nesuđena katedrala srijemske biskupije, podignuta inicijativom biskupa Ivana Paxija,⁸⁵ ali i brojne župne crkve poput onih u Vinkovcima (1772.–1777.), Novoj Kapeli (1773.–1774.) ili Bilju (1775.).⁸⁶ Na koji način arhitektonski tip biva transformiran u skladu

sa smjenom kasnoga baroka u klasicizam tema je zasebne studije, no ovom prilikom valja istaknuti da navedene građevine nije moguće ispravno valorizirati bez poznavanja Hildebrandtovih prototipskih rješenja, kojih je odraz i valpovačka župna crkva.

Prema tome, iako župna crkva u Valpovu nije jedina sakralna građevina koja se u prvoj polovici 18. stoljeća na tlu oslobođene Slavonije povezuje s djelovanjem ili utjecajem jednog od najznačajnijih austrijskih arhitekata tog vremena, kako

je to originalnom interpretacijom zavjetne crkve u Topolju (1722.) i tvrđavske crkve u Brodu (1743.) nedavno dokazao Zlatko Uzelac,⁸⁷ ona je jedina od njih imala većeg odjeka u daljnjem razvoju sakralne arhitekture tog područja.

Bilješke

1
VILIM ČURŽIK, Valpovačka župa, Valpovo, 1995.; DAMIR STANIĆ, Barokna župna crkva u Valpovu, u: *Valpovački godišnjak*, 4 (1999.), 5–42.

2
Kanonske vizitacije, Valpovačko-miholjačko područje (1730.–1830.), (ur.) Stjepan Sršan, knj. III., Osijek, 2005., 9.

3
Tako se primjerice u »sintezi«: ANĐELA HORVAT, Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj, u: ANĐELA HORVAT, RADMILA MATEJČIĆ, KRUNO PRIJATELJ, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982., župna crkva u Valpovu spominje samo jedanput u bilješci (str. 294). Tek je u novije vrijeme objavljen prikaz građevne povijesti crkve i njezine opreme – DAMIR STANIĆ (bilj. 1.) – a crkva je uvrštena i u pregled barokne sakralne arhitekture Slavonije: KATARINA HORVAT-LEVAJ, Barokna sakralna arhitektura – tragom Eugenove crkve, u: *Slavonija, Baranja i Srijem, vrela europske civilizacije*, Galerija Klovičevi dvori, katalog izložbe, sv. II., (ur.) Vesna Kusin, Branka Šulc, Zagreb, 2009., 337–339.

4
MIRJANA REPANIĆ-BRAUN, Djela bečkog slikara Antona Herzoga u Valpovu i Vukovaru, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28 (2004.), 176–187.

5
STJEPAN SRŠAN, Katoličke župe u istočnoj Hrvatskoj 1733./34. godine, Osijek, 1995., 76–77; JOSIP BRÜSZTLE, Povijest katoličkih župa u istočnoj Hrvatskoj do 1880. godine, Osijek, 1999; Kanonske vizitacije, Valpovačko-miholjačko područje (bilj. 2.), 3, 9, 43, 55, 121, 257, 505.

6
Arhivsko istraživanje Spisa valpovačkog vlastelinstva (*Acta Vienne, Archivium dominale, Protocollum der Herrschaft Valpovo*), Državni arhiv Osijek (dalje: DAOS) izvršila je Margareta Turkalj Podmanicki u suradnji sa Stjepanom Sršanom (2008.–2009.). Naknadno je dio građe objavila LJERKA PERČI, Valpovačka župna crkva i dvorska kapelica između 1722. i 1736., u: *Scrinia slavonica, Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 9 (2009.), 99–124. Spise valpovačkog vlastelinstva pregledavali su, dakako, i povjesničari, počam od Igora Karamana, kojemu je valpovačko vlastelinstvo bila tema doktorske disertacije, no predmet njihova interesa bili su prvenstveno ekonomski i politički problemi. IGOR KARAMAN, Valpovačko vlastelinstvo, ekonomsko-historijska analiza, Zagreb, 1962. Ipak u tom kontekstu Karaman je objavio sumarni provizorski izvještaj o trošku gradnje župne crkve za razdoblje od 1733. do 1736. godine. Isto, 20.

7
IVE MAŽURAN, Valpovo, sedam stoljeća znakovite prošlosti, Valpovo, 2004., 55–59.

8
Isto, 18. Ivan Morović, ban od Mačve, dobiva Valpovo u posjed 1397. godine darovnicom kralja Sigismunda.

9
Po riječima LJERKE PERČI (bilj. 6.), 102: »Preuzimajući u proljeće 1722. godine valpovačko vlastelinstvo, školovani pravnik s 20-godišnjom službom u carskoj administraciji barun P. A. Hilleprand, star 46 godina, oženjen, otac triju kćeri, imao je pred sobom složen zadatak organiziranja života u opustošenoj i osiromašenoj sredini koja je bila prožeta sjećanjima na starije postupke osmanlijske uprave, noviju praksu vladajuće oslobodilačke carske uprave i prisutnu zajednicu kršćanskih vjernika u kojoj su djelovali franjevci.« Njegovi nasljednici, koji su upravljali valpovačkim vlastelinstvom, bili su sin Joseph Ignatz (1748.–1816.), koji se 1790. doselio iz Beča u Valpovo, te potom unuk Gustav (1807.–1885.). – IGOR KARAMAN (bilj. 6.), 9; MLADEN OBAD ŠČITAROCI, BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI, Dvorci i perivoji u Slavoniji: od Zagreba do Iloka, Zagreb, 1998., 308–311.

10
Uz to je bio povezan i s vojnim vlastima u Osijeku. Više o tome: IGOR KARAMAN (bilj. 6.), 4–8. LJERKA PERČI (bilj. 6.), 102.

11
Po istraživanjima Ratka Vučetića, bila je riječ o reprezentativnoj renesansnoj rezidenciji iz 16. stoljeća.

12
Godinu 1722. navodi JOSIP BRÜSZTLE (bilj. 5.), 162. Godinu 1727. kao vrijeme gradnje crkve spominju u 19. stoljeću kanonska vizitacija (1829.) i ljetopis valpovačke župe (prema Z. SAMARŽIJA, Vrela i literatura o Valpovštini, rukopis seminarskog rada poslijediplomskog studija povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, 10). Usp. također: DAMIR STANIĆ (bilj. 1.), 7.

13
Kanonske vizitacije, Valpovačko-miholjačko područje (bilj. 2.), 3.

14
STJEPAN SRŠAN (bilj. 5.), 76. Franjevačka provincija Bosna Srebrena vodi popis trideset i osam župa od Petrovaradina do Pakraca kojima upravlja. Župom u Valpovu upravljali su do 1781. godine franjevci iz samostana u Našicama.

15
V. bilj. 6.

16
U arhivu su sačuvane stotine barunovih pisama u razdoblju od 1722. do 1767. godine. Osim podataka o graditeljskim zahvatima, posebno su zanimljive njegove analize poslovanja vlastelinstva, prilika u Slavoniji te razmišljanja o vojnoj upravi u Beču i Osijeku. LJERKA PERČI (bilj. 6.), 102.

17

Isto, 114. U siječnju i veljači barun piše Freudhoferu kako čeka tlocrt i plan crkve. DAOS, Fond 14 (476), knj. 3, 14, 17.

18

U Spisima valpovačkog vlastelinstva sačuvan je dokument kojim car Karlo VI. u prosincu 1730. oslobađa Hillepranda carine pri uvozu materijala za građevinske radove u Valpovu, a među materijalom navode se i kamene ploče za crkvu, no očito je riječ o obnovi burga i njegove kapele. DAOS, Fond 14 (476), kut. 46, No 1289, fas. 20, 28. studenog 1730. Obnova dvorske kapele započela je već 1722. godine, kada u ljetu barun po prvi put boravi u Valpovu. Građevinski radovi u kapelici dovršeni su 1724. godine, nakon čega je slijedila nabava inventara. Usp. također: LJERKA PERČI (bilj. 6.), 108–110.

19

Isto, 108, 115. U listopadu 1727. godine isplaćen je limar za izradu bakrene kape na tornju dvorca, a potom je slijedila isplata klesaru i kiparu za dovršavanje vrha tornja i postavljanje dviju kamenih vaza. U proljeće 1733. godine izrađen je koncept ugovora sklopljenog u Beču s carskim graditeljem Casparom Dieselom, koji je trebao tijekom nekoliko mjeseci nadgledati gradnju trećeg kata na dvorcu. Usp. također: MLADEN OBAD ŠČITAROCI, BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI (bilj. 9.), 308–317; VLADIMIR MARKOVIĆ, Dvorci 18. stoljeća – rafinirana upravna središta, u: *Slavonija, Baranja i Srijem, vrela europske civilizacije*, Galerija Klovičevi dvori, katalog izložbe, sv. II., (ur.) Vesna Kusin, Branka Šulc, Zagreb, 2009., 349–357.

20

Freudhofer se kao nadinženjer koji je trebao doći iz Beča u valpovačkim dokumentima prvi put spominje 1722. godine, no čini se da je ipak u službu baruna Hillepranda stupio nešto poslije (1724.). Kao inženjer u službi vlastelinstva, Freudhofer je primao godišnju plaću koja je za prvu godinu iznosila 200 forinti, zatim je povećana na 350 forinti (1725./1726.), a kasniji podaci govore o iznosu od 475. forinti. Osim mjerničkih zadataka te vođenja gradnje povjereno mu je i crtanje planova jednostavnijih građevina (fazanerija i majur u blizini dvorca). U razdoblju od 1736. do 1763. Sebastijan Freudhofer obnašao je i funkciju upravitelja imanja. Uz Freudhofera spominju se i drugi inženjeri angažirani u Valpovu (Berent, Mathias Jung). LJERKA PERČI (bilj. 6.), 107–108.

21

Isto, 114–115.

22

DAOS, Protocollum der Herrschaft Valpovo, 1732.–1736., 17, 75.

23

Isto. Spominje se i izrada sjedala za crkvu: 13. lipnja 1733. Freudhofer smatra da bi tesari trebali dovršiti sjedala za crkvu u roku od mjesec dana.

24

Komisija je utvrdila da crkva nema dovoljno prihoda, a da pravo patronata pripada barunu Hilleprandu. Zapisnik je sastavio Michael Repessa, vlastelinstvo je predstavljao provizor Venceslav Anneis, a vjernike Valpova njihov sudac i osam mještana. LJERKA PERČI (bilj. 6.), 114.

25

U Računima namjesnika spominje se da je od veljače do travnja 1734. godine sazidano 44 hvata. Zidarima je za to plaćeno 106,55 forinti. DAOS, Provisorat Rechnung, maj 1733. – april 1734.

26

1735. godine iz osječke utvrde dovozi se 6500 komada crijeva. DAOS, Izvadak troškova za valpovačku crkvu za razdoblje 1733.–1738.

27

U listopadu 1735. godine barun ističe da je iz svoje blagajne izdvojio 3000 forinti za gradnju crkve te da bi u tu svrhu trebao doticati i novac iz zajedničke blagajne koji bi trebali podmiriti valpovački podanici. DAOS, Fond 14 (476), kut. 46, fasc. 2, No. 1291, 19. listopada 1735.

28

Ljerka Perči navodi da se radi o projektu zvonika, no u citiranim dokumentima takav podatak nije pronađen. LJERKA PERČI (bilj. 6.), 115. U pismu iz veljače 1736. spominje se samo model, a u pismu od 11. travnja model krova. DAOS, Fond 14 (476), knj. 3, 559, 566, 586. Pa ipak, budući da je iz prethodnih dokumenata vidljivo da je tijelo crkve bilo dovršeno i natkriveno crijepom, navedeni model krova po svemu sudeći odnosi se na dio uz pročelni zvonik, a vjerojatno i na sam zvonik, koji je mogao biti integriran u krovšte, o čemu će kasnije biti riječ.

29

Barun Pfeffershofen bio je član vojne posade u osječkoj Tvrdi te od 1726. godine i Hilleprandov zet (nastanjen sa suprugom u Osijeku do 1739. godine). LJERKA PERČI (bilj. 6.), 103.

30

DAOS, Fond 14 (476), knj. 3, 559, 566. Odobrenje po viđenom modelu krova u Beču barun je napisao Freudhoferu u pismu 11. travnja.

31

Za taj sastanak priređen je troškovnik gradnje župnog dvora (u iznosu od 1292,47 forinti). LJERKA PERČI (bilj. 6.), 116.

32

U pismu upućenom Freudhoferu 1. rujna barun moli franjeve da se strpe do njegova dolaska, iz čega možemo zaključiti da su franjevci željeli graditi župni dvor ispred crkve. Problem je očito riješen za barunova rujanskog posjeta Valpovu. Isto, 116.

33

Ukupni troškovi iznosili su 6924,45 forinte.

34

DAOS, Fond 14 (476), kut. 46, fasc. 2, No. 1275–1320.

35

Pocku je za nacrt isplaćeno 10 forinti, Koenigsbrunu za bakreni lim 420 forinti, limeni završetak tornja plaćen je 24 forinte, bravar je isplaćen za križ 38 forinti, za pozlatu je plaćeno 12 forinti, Paumannu za transport lima iz Graza isplaćeno je 11,2 forinte. Time je ukupna cijena crkve iznosila 7439,47 forinti. LJERKA PERČI (bilj. 6.), 114.

36

Kanonske vizitacije, Valpovačko-miholjačko područje (bilj. 2.), 9. Upravitelj župe u to je vrijeme bio franjevac Antun Bačić.

37

Izvori, međutim, svjedoče i o doprinosima župljana. DAOS, Provisorat Rechnung, 1732.–1736.

38

Sredinom devedesetih godina 20. stoljeća blok u središtu Valpova narušen je rušenjem povijesnih kuća i interpolacijom trgovačkog centra. Više o tome u: ŽELJKA ČORAK, Planiranje kao faktor obnove, obnova kao faktor planiranja – tri primjera, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 17/1 (1993.), 38–43.

39

No ulazni prostor ispod pjevališta, iako uži od broda, inkorporiran je u vanjski tlocrtni obris, a bočne dijelove zapremaju na jednoj strani zavojito stubište za pjevalište, a na drugoj mala kapela.

40

Valpovo, župna crkva Bezgrešnog začeca Blažene Djevice Marije, konzervatorsko-restauratorski elaborat, Hrvatski restauratorski zavod, Restauratorski odjel u Osijeku, autori: Jasmina Budoš, Vesna Giener, Željko Hnatjuk, Dejan Pajić, Irena Pauk Sili, Ria Trdin, Miroslav Usenik, Mirjana Repanić-Braun, Osijek, 2004. Restauratorska istraživanja pokazala su da je u izvornoj fazi cjelokupna unutrašnjost bila bijela. Ipak u prezentaciji je predložena bijela boja samo za elemente arhitektonske raščlambe, dok je za zidove dopušten žućkasti ton, usklađen sa zidnim slikama u kartušama izvedenima na svodovima oko 1900. godine.

41

Donji prozori u traveju do svetišta su slijepi (zazidani) kako bi se omogućila postava bočnih oltara. Restauratorska istraživanja pokazala su i dva zazidana ulaza u prizemlju crkve (na bočnoj strani i svetištu), no njihova je namjena bila vjerojatno omogućavanje lakšeg unošenja materijala tijekom gradnje. Isto, 62–63.

42

Zazidani otvor lože za zvona u potkrovlju nešto je viši od ostala tri prozora, čiji je format očito naknadno smanjivan.

43

Premda je izrađena konzervatorska studija (v. bilj. 40.), izvršene su samo restauratorske sonde slojeva žbuke i naliča, dok građevinske sonde kojima bi se provjerile faze nastanka pojedinih arhitektonskih elemenata nisu izvedene.

44

Kanonske vizitacije, Valpovačko-miholjačko područje (bilj. 2.), 43, 121, 257, 505. Vizitacija 1745. godine spominje oštećenja od potresa na krovu i zvoniku (koji se raspuknuo), a u idućoj vizitaciji 1754. navodi se da je krov popravljen. Nakon potresa 1778. godine kapelan se obratio barunovu sinu Josephu Ignazu Hilleprandu za pomoć, što je rezultiralo popravkom crkve do iduće vizitacije 1782. godine. U vizitaciji 1810. zamijećeno je da »kupola zvonika prijeti rušenjem«, tako da je 1827. godine »darežljivošću vlastelina« zvonik obnovljen »iz temelja«, kako je to spomenuto u vizitaciji 1829. godine.

45

U vizitaciji 1829. godine navodi se da je brod popločen opekama, a u svetištu je opeku zamijenio kelnski kamen, dok je pokrov krovšta, za razliku od prvotnog krova od crijepa, bio od nedavno postavljene šindre. Isto, 505.

46

Današnja lukovica restaurirana je po propozicijama Restauratorskog zavoda Hrvatske 1968.–1970. godine, zamijenivši naknadnu piramidalnu kapu iz 19. stoljeća. O izvornom natkrivanju zvonika limenom (bakrenom) kapom u obliku kupole, odnosno lukovice, svjedoče grafički prikaz i pisani izvori iz 18. stoljeća. Više o tome u: Konzervatorsko-restauratorski elaborat (bilj. 40.), 17–18.

47

Isto. Stanje s piramidalnom kapom i krovistom produženim do zvonika vidljivo je na razglednici iz 1899. godine.

48

Nije ostvaren logični odnos između raščlambe pročelja lezenama i zvonika.

49

Jedno od osnovnih obilježja baroknih zvonika integriranih u pročelje jest da oni svojim formatom određuju i dimenzije ulaznog prostora s pjevalištem. GÜNTER BRUCHER, Die Entwicklung barocker Kirchenfassaden in der Steiermark, u: *Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der Universität Graz*, 5 (1970.), sv. I, 60–63. Međutim, ipak postoje slučajevi oblikovanja ulaznih

prostora s pjevalištem, a da se nad njima ne nalazi zvonik, kako to u kontekstu austrijskih dvotravejnih crkava svjedoče primjeri u Aspersdorfu i Großstelzendorfu te kasnije u St. Pöltnu, no tada je obavezno riječ o smještaju zvonika na nekoj drugoj poziciji (uz bočnu stranu svetišta), a ne ispred pročelja (kao u Valpovu).

50

V. bilj. 28.

51

Masivnim tornjem (izvorno također s lukovicom) naglašen je ulaz u barunovu rezidenciju u burgu. Dvorac s tornjem naslikan je u pozadini portreta baruna Hillepranda iz 1750. godine, a tornjeve dvorca i crkve prikazuje i grafika iz 1774. godine. Konzervatorsko-restauratorski elaborat (bilj. 40.), 17.

52

Naime, iz kanonskih je vizitacija vidljivo da je zvonik bio u više navrata popravljan (v. bilj. 44.).

53

BRUNO GRIMSCHITZ, Johann Lucas von Hildebrandt, Wien, München, 1959., 128–131.

54

BRUNO GRIMSCHITZ, Joahnn Lucas von Hildebrandts Kirchenbauten, Wien, 1929., 270–272.

55

Hildebrandt se spominje u korespondenciji grofa Philippa Ludwiga Wenzela von Sinzendorfa s voditeljem gradnje njegova dvorca u Židlochovicama. Isto, 270.

56

Crkva u Pottendorfu, građena 1714.–1717. godine atribuirana je Hildebrandtu. Isto, 263. O rješenju njezina zvonika više u: GÜNTER BRUCHER (bilj. 49.), 60. Slična rješenja nalazimo i kod Balthasara Neumanna (crkve u Wiesentheidu i Trieru), s kojim je Hildebrandt surađivao na obnovi rezidencije u Würzburgu.

57

ROBERTA MARIA DAL MAS, Le opere architettoniche a Ragusa, Lubiana, Trieste, Montepulciano, Belluno e Trento, u: Andrea Pozzo, (ur.) Vittorio De Feo, Valentino Martinelli, Milano, 1996., 188. Na dvotravejni brod nadovezano je svetište s kupolom.

58

Isto.

59

RICHARD BÖSEL, Die Nachfolgenbauten von S. Fedele in Mailand, u: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 27 (1984.), 67–87, 211–222.

60

Primjerice u crkvi sv. Trojstva nad Vrhnikom u Sloveniji. Više o tome u: METODA KEMPERL, Romarske cerkve – novogradnje 17. in 18. stotletja na Slovenskem: arhitektura, tipi, poslikave, oprema, doktorska disertacija, Ljubljana, 2001., 83–107. Usp. također: METODA KEMPERL, Cerkevni ustanovi knezov Eggenbergov v 17. stoletju na Kranjskem, u: *Zbornik za umetnostno zgodovino*, XLIII (2007.), 105–138.

61

U sjevernoj Italiji primjenjivani još od rane renesanse (npr. Brunelleschieva crkva Santo Spirito u Firenci).

62

Na srednjoeuropskom području kupolasti se svodovi (češke kape) – *Platzgewölbe* – javljaju potkraj 17. stoljeća, posebno u Wandpfeiler-crkama i bazilikama Carla Antonia Carlonea.

EBERHARD HEMPEL, *Baroque Art and Architecture in Central Europe*, Penguin Books, 1965., 88. Uspjelu primjenu dvotravejnog broda s kupolastim svodovima ostvaruje u Pragu također jedan od lombardskih graditelja – Marcantonio Canevale – u crkvi sv. Uršule (1702.–1704.). – HEINRICH GERHARD FRANZ, *Bauten und Baumeister der Barockzeit in Böhmen*, Leipzig, 1962., 85.

63

Rođen i odrastao u Genovi, kao sin njemačkog kapetana, školuje se kod Carla Fontane u Rimu. EBERHARD HEMPEL (bilj. 62.), 95.

64

BRUNO GRIMSCHITZ (bilj. 54.), 272–274.

65

Crkva sv. Jurja u Aspersdorfu je sa sigurnošću atribuirana Hildebrandtu, ali bez potvrde u pisanim izvorima. Isto, 274–277. Dehio, *Niederösterreich nördlich der Donau*, Wien, 1990., 54.

66

Za crkvu sv. Petra i Pavla u Stranzendorfu sačuvani su Hildebrandtovi nacrti. – BRUNO GRIMSCHITZ (bilj. 54.), 281–285. Dehio (bilj. 65.), 1146–1147.

67

Crkva sv. Andrije u Großstelzendorfu pripisana je Hildebrandtu, ali njegovo autorstvo nije arhivski potvrđeno. Dehio (bilj. 65.), 360. Oltarne pale izveo je, kao i u crkvi u Valpovu, slikar Anton Herzog. – MIRJANA REPANIĆ-BRAUN (bilj. 4.), 180. Po natpisu u crkvi graditelji su bili otac i sin Michael i Johann Hueber.

68

Svetišta i ulazni prostori u ranije su dvije crkve, kao i u Židlochovicima, svodeni križno-bačvastim svodovima, dok je u Stranzendorfu i Großstelzendorfu cjelokupni prostor pod kupolastim svodovima.

69

U Aspersdorfu i Großstelzendorfu bočni zvonici uz svetišta datiraju iz gotičkog razdoblja. Dehio (bilj. 65.), 54, 360.

70

Hildebrandtu ili njegovim sljedbenicima pripisane su još crkve dvotravejnih brodova u Magersdorfu (1727.) i Weyerburgu (1730.). – METODA KEMPRL, 2001. (bilj. 60.), 96, prema: WILHELM GEORG RIZZI, *Johann Lucas von Hildebrandt Ergänzende Forschungen zu seinem Werk*, doktorska disertacija, Wien, 1975., 200–204.

71

Patron crkve bio je grof Joseph Leopold Julius von Wallsegg, a podigao ju je graditelj Joseph Steingger. Dehio, *Niederösterreich südlich der Donau*, Wien, 558–559.

72

Nakon privremenog ukinuća isusovačkog reda 1773. godine crkva postaje župnom. Isto, 2630–2631.

73

Konkavna udubljenja zidnih stupaca unutar različitih tipova crkava javljaju se na širem području srednje Europe, dakako, i ranije, kod vrhunskih arhitekata poput pripadnika graditeljske obitelji Dientzenhofer u Češkoj ili Johanna Michaela Fischera u Bavarskoj. Više o tome u: HEINRICH GERHARD FRANZ (bilj. 62.), 135–159; BERNHARD SCHÜTZ, *Die kirchliche Barockarchitektur in Bayern und Oberschwaben 1580-1780*, München, 2000., 39.

74

Tako na području Donje Austrije unutar istog arhitektonskog tipa skladno rješenje ostvaruje Matthias Munggenast u nekadašnjoj karmelićanskoj crkvi sv. Trojstva u St. Pöltenu (1757.–1768.). Dehio (bilj. 71.), 1991. Glavni predstavnik kasnobarokne sakralne

arhitekture s centraliziranim eliptoidnim travejima kupolastih svodova na području Štajerske gradački je arhitekt Joseph Hueber. No iako i u njegovu opusu postoje crkve dvotravejnih brodova (župna crkva sv. Nikole u Stubenbergu, 1760.–1766.), Hueberov omiljeni tip crkve su trotravejnih brodova s naglaskom na središnjem traveju. – ROCHUS KOHLBACH, *Steirische Baumeister*, Graz, 1961., 235–236; HELLMUT LORENZ, *Architektur, u: Barock, Geschichte der bildenen Kunst in Österreich*, (ur.) Hellmut Lorenz, Prestel, München, London, New York, 1999., 293.

75

PÁL VOIT, *Franz Anton Pilgram (1699–1761)*, Budapest, 1982.

76

PÁL VOIT, *Unbekannte Entwürfe Franz Anton Pilgrams*, u: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 24 (1971.), 123–131. Sačuvani su samo tlocrt crkve i nacrt bočne fasade, pohranjeni u arhivu samostana Heiligenkreuz (Rub. 32, Fasc. 6, No. 3, 1). Crkva je po pojednostavnjenom projektu sagrađena nešto poslije.

77

PÁL VOIT (bilj. 75.), 228. Upravo tip crkve s dvotravejnim kupolasto svodnim brodom postat će najčešće rješenje u mađarskoj sakralnoj arhitekturi druge polovice 18. stoljeća i početka 19. stoljeća, i to jednako za manje seoske crkve kao i za pretenciozne građevine, kako to primjerice svjedoči već u klasicističkom stilu oblikovana župna crkva u Papi.

78

V. bilj. 34. U *Allgemeines Lexikon der bildenen Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, (ur.) Ulrich Thieme, Felix Becker, Leipzig, sv. 27–28, 170, spominje se u Beču graditelj Jacob Pock (1604.–1651.), no on je živio stoljeće prije od nastanka projekta crkve u Valpovu.

79

Ne treba odbaciti mogućnost da su stupci preoblikovani u nekoj od obnova koje spominju vizitacije. V. bilj. 44. Također treba naglasiti razliku u tretiranju greda koje je u navedenim Hildebrandtovim crkvama cjelovito, dok je u valpovačkoj crkvi svedeno na vijenac s obratima u kapitelnim zonama pilastara.

80

Poput pročelnog zvonika s trijemom u prizemlju, ponovljenog u 19. stoljeću u obližnjoj župnoj crkvi sv. Petra u Petrijevcima (prema kanonskim vizitacijama zidana crkva podignuta je 1754. godine, a zidani se zvonik prvi put spominje u vizitaciji 1829. godine). Kanonske vizitacije, Valpovačko-miholjačko područje (bilj. 2.), 603.

81

DUBRAVKA BOTICA, *Četverolisne crkve u srednjoj Europi – problem tipologije sakralne arhitekture 18. stoljeća*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2007., 157, prema: CHRISTIAN BENEDIK, *Zur Geschichte der Zeichnungen hofbauamtlicher Provenienz*, u: *Exempla & exemplaria*, katalog izložbe (ur.) Richard Bösel, Albertina, Wien, 1996., 47. Za veće longitudinalne crkve predlaže se model s trotravejnim, a za manje s dvotravejnim brodom.

82

MARIJA MIRKOVIĆ, *Crkvena umjetnost Nove Gradiške*, u: *Nova Gradiška 250 godina – izabrane teme*, Nova Gradiška, 1998., 94–104. Postavši župnom crkvom 1760. godine, ova je osebjuna građevina trebala biti srušena nakon gradnje nove župne crkve početkom 19. stoljeća, no spasilo ju je zalaganje župnika i petrovaradinskog generala koji je u tu svrhu intervenirao kod samog cara. Nacrt crkve nalazi se u Hrvatskom državnom arhivu. – ĐURĐICA CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog i klasicističkog razdoblja*, u: *Sveti trag, devetsto godina umjetnosti Zagrebačke*

nadbiskupije 1094.–1994., katalog izložbe, Muzej Mimara, (ur.) Tugomir Lukšić, Ivanka Reberski, Zagreb, 1994., 256.

83

Motiva već široko prihvaćenoga u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

84

ĐURĐICA CVITANOVIĆ, Idejni nacrti za gradnju tipiziranih crkava u Vojnoj krajini, u: *Vojna Krajina, povijesni pregled – historiografija – rasprave*, Zagreb, 1984., 411–429.

85

Ta je monumentalna građevina, s brodom raščlanjenim konveksno-konkavnim zidnim nosačima na dva kvadratna traveja te s kvadratnim oblo zaključenim svetištem nadsvođenim kupolom,

očito građena da postane stolna crkva Srijemske biskupije. No pretenciozne je planove prekinulo njezino sjedinjenje s Đakovačkom (bosanskom) biskupijom (1773.), kojim Đakovo postaje crkvenom metropolom istočne Slavonije i Srijema. – KATARINA HORVAT-LEVAJ, Barokna arhitektura, u: *Kulturna baština Požege i Požeštine*, Požega, 2004., 198–199.

86

Više o tome u: KATARINA HORVAT-LEVAJ (bilj. 3.), 344–347.

87

ZLATKO UZELAC, Tvrđavska crkva sv. Ane Johanna Lucasa von Hildebrandta u Slavonskom Brodu, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28 (2004.), 188–207.

Summary

Katarina Horvat-Levaj – Margareta Turkalj Podmanicki

Parish Church of the Immaculate Conception of the Virgin Mary in Valpovo – Origins of Its Architectural Type and Context

The parish church of the Immaculate Conception of the Virgin Mary in Valpovo (1733–1736), erected at the initiative of the feudal lord of Valpovo, Baron Petar Antun Hilleprand von Prandau from Vienna, is an exquisite architectural achievement, exceptional both in its spatial organization and the design of its exterior. It is an innovative single-nave building of monumental proportions, with two bays, a semi-circular sanctuary, and a façade belfry. However, although the double-bay concept of its nave, which had its roots in Italian mannerist architecture, experienced its revival precisely in the Austrian architecture of High Baroque, this church is exceptional for the region, in terms of Slavonia and Croatia alike, in its new way of designing the bays and the new type of vaulting. It was constructed in the specific circumstances of rebuilding Slavonia after a century and half of Ottoman occupation, when the old lands of Valpovo, with the medieval fort of Morović, were given as a feud to Baron Hilleprand by Charles VI as a reward for the many years of work at the Royal Court Chamber. Baron's active involvement in the revival and administration of the Valpovo property also included great care for restoring and constructing residential and sacral buildings, which culminated in the construction of the new parish church which, according to the words of a visitor, »held the first place in all of Slavonia.« The rich archival material related to Hilleprand's property, preserved at the State Archive in Osijek, testifies of the commission of the church in Vienna early in 1733, as well as the construction works until its consecration in 1737. The project's background helps to explain its spatial organization, since the church has a semicircular sanctuary and a broad rectangular nave, divided into two rectangular bays and a vestibule with the choir loft. Whereas the sanctuary has an early-Baroque groin vaulting, which was already known in Slavonia, with radially incised groins, the nave is covered with the so-called

Czech caps, characteristic of High and Late Baroque. Another striking innovation are the visually accentuated step pillars in the nave walls, with concave sides supporting a continuous profiled moulding. The monumental exterior of the church, with its exceptional height, is partitioned by means of pilasters and a continued crown moulding. The incorporated façade belfry (that is, a belfry behind the façade) was most probably meant to be an integral part of the visual body of the church, but it may have been during the construction itself (as the sources indicate) or in an early reconstruction that a massive belfry was built in the centre of the façade, with a porch on the ground level and a relatively rich visual partitioning; however, it was of insufficient height, which became all too manifest after the square hip roof was substituted by a triangular hip roof, extending to the belfry so as to cover its uppermost level.

The single-nave church with two bays such as constructed in Valpovo was a sort of innovation by Johann Lucas von Hildebrandt, undoubtedly inspired by the famous church of San Fedele in Milan (1569), designed by Pellegrino Tibaldi. However, regardless of such a monumental model, which was often imitated in northern Italy, where Hildebrandt, a born Genovese, began his career in service of Eugene of Savoy, in the territory of Austria this type was used primarily for rural churches built under the patronage of high Austrian nobility, which is evident from numerous, mostly Lower-Austrian and Czech examples, such as the peculiar parish church in Moravian Seelowitz (1722–1727) with its integrated façade belfry, or the parish churches of Aspersdorf (1730) and Stranzendorf (1733) where this type, with its centralized double-bay nave, was already fully evolved. The parish church of Großstelzendorf (1735–1737), attributed to Hildebrandt, belongs to the same architectural type (only without a façade belfry) and

it was decorated at the same time and by the same painter as the parish church of Valpovo – Anton Herzog. All the above-mentioned architectural elements were taken over and further developed by Hildebrandt's contemporaries, especially his immediate disciple Franz Anton Pilgram, a Viennese architect with a prestigious career accomplished through numerous constructions throughout the Habsburg Monarchy, most of which, besides Lower Austria, are located in present-day Hungary and Slovakia. It is precisely his project for the parish church of Münchendorf that shows great similarity with the parish church of Valpovo, both in its proportions and in the treatment of details, and it was made four years after the Valpovo church was completed.

All this is hardly surprising if one keeps in mind the Viennese origin and the courtly status of the commissioner and donor of the parish church in Valpovo. It took more than two decades for the spatial features of this church to become popular in Slavonia, while its proportions and monumentality remained almost unsurpassed, with only few exceptions.

Keywords: architecture, Mature Baroque, Valpovo, Vienna, church with a double-bay nave, Johan Lucas von Hildebrandt, Franz Anton Pilgram